

УДК:159.923.2:159.9.018.4:331.545

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ “Я-КОНЦЕПЦІЇ” МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ**О.Г. Павлюк**аспірантка кафедри психології
Запорізького національного університету
pavluk.alena@gmail.com

Павлюк О.Г. Психологічний аналіз становлення професійної “Я-концепції” майбутніх фахівців. Статтю присвячено теоретичному аналізу сучасних підходів до вивчення проблем становлення професійної “Я-концепції” майбутнього фахівця. Розкрито психологічну сутність і структуру феномена професійної “Я-концепції” у вітчизняних і зарубіжних концепціях. Розглянуто співвідношення загальної та професійної “Я-концепцій”, представлена характеристика особливостей професійної “Я-концепції” (повнота, форма опису, несуперечність, суб’єктивність, прийняття себе). Представлено типологію професійної “Я-концепції”, завдяки якій з’являється можливість вивчення динаміки розвитку професійної самосвідомості та фіксації змін (актуальне-Я, ретроспективне-Я, ідеальне-Я, рефлексивне-Я). Описано основні принципи розвитку професійної самосвідомості і професійної Я-концепції майбутнього фахівця.

Ключові слова: професійна самосвідомість, професіоналізація, “Я-концепція”, професійна “Я-концепція”, майбутній фахівець, професійна діяльність.

Pavlyuk, O.G. Psychological analysis of the formation of a professional self-concept of future specialists. The article is devoted to theoretical analysis of modern approaches to the study of the problems of becoming a professional "Self-concept" of a future specialist. The psychological essence and structure of the phenomenon of professional "Self-concept" in the domestic and foreign concepts have been revealed. The relation of general and professional self-concepts has been considered, the characteristic of features of the professional self-concept (fullness, form of description, consistency, subjectivity, acceptance of self) has been presented. The typology of the professional self-concept has been presented, which makes it possible to study the dynamics of development of professional self-consciousness and fixation of changes (actual-I, retrospective-I, ideal-I, reflexive-I). The basic principles of development of professional self-awareness and professional self-concept of the future specialist have been described. The article has also analyzed the following principles of the development of professional self-awareness and professional self-concept of the future specialist: the principle of compliance with the conditions of activity, the principle of integrity, the principle of the activity approach, the principle of personality-oriented approach

Keywords: professional self-consciousness, professionalization, self-concept, professional self-concept, future specialist, professional activity.

Постановка проблеми. Зміни в економічному та суспільному житті країни вимагають особливої уваги до професійної підготовки майбутніх спеціалістів. У цьому контексті важливим є підвищення рівня вимог особистості як до себе, так і до своєї професійної діяльності. Становлення фахівця залежить від сукупності об’єктивних (соціальних, організаційних та інших) та суб’єктивних (індивідуальних характеристик людини, професійних здібностей, самоактуалізації тощо) чинників. Лише комплексне поєднання цих взаємозалежних чинників забезпечує ефективну професійну підготовку та діяльність [9].

Багато вчених у дослідженнях особистості та її професійної самосвідомості спираються на поняття Я-концепції. Однією з форм загальної “Я-концепції” є професійна “Я-концепція” особистості або “Я-професійне”. Професійна “Я-концепція” описується такими поняттями: професіоналізм (В. Буткевич, Є. Климов, А. Маркова, Н. Жигайло), професійна компетентність (М. Карпетова, Н. Костилова, І. Кривчанський), професійна майстерність (Н. Бакланова, О. Деркач), професійне становлення (А. Фонарьов, Р. Каламаж, Е. Зеєр), професійне самовизначення (Л. Галаганов, Т. Кудрявцев), професійні здібності (В. Кузнецов, М. Паламарчук, С. Ступницька), професійне мислення (М. Кашапов, І. Пасічник), професійна придатність (М. Калашников). Залежно від рівня сформованості Я-концепції, відбувається формування особистості професіонала у будь-якому виді діяльності. Як відмічають М.М. Богашов, М.І. Лукьянов та ін., професія сприяє виникненню у людини таких рис, поява і розвиток яких обумовлює дану діяльність [4]. Тому вивчення структури професійної “Я-концепції”, динаміки її розвитку становить великий інтерес як у теоретичному, так і у практичному плані, оскільки дає змогу дослідити механізми формування особистості майбутнього фахівця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основну концептуальну парадигму проблеми самосвідомості та її основного продукту – “Я-концепції” – сформували представники зарубіжної психології (Р. Бернс, В. Джеймс, А. Маслоу, Р. Мей, Дж. Мід, К. Роджерс та ін. Професійну Я-

концепцію досліджували: у працях, присвячених особистісному зростанню (С.Д. Максименко, І.Д. Пасічник, М.І. Томчук, М.В. Савчин, В.П. Москалець, Н.І. Жигайло та ін.), професіоналізму особистості (В.В. Буткевич, Є.О. Клімов, А.К. Маркова, Н.І. Жигайло та ін.), професійному становленню (Е.Ф. Зеєр, Р.В. Каламаж, О.М. Кокун та ін.), професійному самовизначенню (М.С. Пляжников, Т.В. Кудрявцев); у галузі військової психології (М.М. Козяр, М. Й. Варій, Ю. О. Овчаренко, М. І. Томчук та ін.), економічної психології (І. Д. Пасічник). Особливості професійної Я-концепції досліджували у представників різних професій – вчителів, юристів, державних службовців, психологів тощо.

Грунтовну теоретичну розробку проблеми самосвідомості здійснили Р. Бернс, Б.С. Гершунський, У. Джемс, М.І. Лісіна, К. Роджерс, О.Г. Спіркін, В.В. Столін, Т.М. Титаренко, І.І. Чеснокова та інші. Значний внесок у розвиток проблеми формування самосвідомості особистості, зокрема, професійної самосвідомості, зробили Б.Г. Ананьєв, М.М. Бахтін, Л.С. Виготський, М.С. Каган, О.М. Леонтьєв та інші. Професійне становлення як поетапний процес, варіанти періодизації професійного зростання висвітлено у працях Е.Ф. Зеєра, Н.В. Самоукіної, Т.В. Кудрявцева, О.М. Родіної. Взаємозв'язок між змінами в самооцінці людини як професіонала та динамікою результативності її професійної підготовки розкрито в дослідженнях К.О. Абульханової-Славської, Є.О. Клімова, А.К. Маркової, Л.М. Мітіної та інших. Проте проведений аналіз наукових праць засвідчує, що хоча питання розвитку професійної самосвідомості майбутніх фахівців і були предметом спеціальних досліджень ряду науковців, вони не можуть вважатись повністю висчерпаними.

Мета статті: здійснити теоретичний аналіз підходів до вивчення проблеми формування та становлення професійної “Я-концепції” майбутніх фахівців.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. У психологічній літературі представлено опис різних феноменів, які пов'язані із професійною Я-концепцією особистості: ідентифікація людини з професією, поведінка професіоналів, активності самосвідомості та самоставлення, саморегуляції та самооцінок як професійного компонента самосвідомості та ін. До того ж професійна Я-концепція особистості є динамічним утворенням, що означає її процесуальний характер, тобто мінливість із плином часу [12].

Аналіз професійної Я-концепції неможливий без характеристики її базової категорії - загальної Я-концепції. Так І.С. Кон підкреслює, що Я-концепція особистості є динамічним утворенням, а формування, розвиток та зміцнення Я-концепції обумовлені чинниками внутрішнього і зовнішнього порядку. Соціальне середовище має сильний вплив на формування Я-концепції. Традиційно в науці виділяється дві форми Я-концепції «реальна та ідеальна». «Я реальне» це уявлення особистості про себе (або самооцінка), «Я ідеальне» уявлення особистості про себе відповідно до її бажань. За І.С. Коном, реальна і ідеальна «Я концепції» розрізняються між собою[8].

Р. Бернс, визначаючи «Я-концепцію» як сукупність установок особистості, спрямованих на себе, виділяє в ній три елементи:

- 1) «образ Я» – уявлення індивіда про самого себе;
- 2) самооцінку – афективну оцінку цього уявлення, яка може мати різну інтенсивність, оскільки конкретні риси «образу Я» можуть викликати більш або менш сильні емоції, пов'язані з їх прийняттям або засудженням;
- 3) потенційну поведінкову реакцію, тобто ті конкретні дії, які можуть бути викликані «образом Я» і самооцінкою [2].

Ряд дослідників зазначають, що професійна “Я-концепція” – це уявлення про себе як професіонала. Так, за А. Реаном, професійна “Я-концепція”- це уявлення особистості про себе як професіонала, що складається з ідеального образу “Я-професіонал”, реального образу “Я”, дзеркального “Я” та професійної самооцінки фахівця [11]. Такої ж думки дотримується І. Торгаєва, яка вказує, що особистісно – професійна “Я-концепція” є сформованою, відносно стійкою, узагальненою системою функціонування знань і уявлень індивіда про себе як про особистість і суб'єкт професійної діяльності на підставі самооцінки.

Л. Онуфрієва наголошує, що зміст професійної “Я-концепції” складають уявлення про себе стосовно різних сторін професії та кар'єри, щодо професійного оточення, характеристик самої людини, близьких їй людей, членів родини, життєвих і сімейних подій, життєвих ситуацій [10].

П.О. Шавір характеризує професійну Я-концепцію як вибіркочу активність самосвідомості, що підпорядковується завданню професійного самовизначення і проявляється в усвідомленні себе суб'єктом професійної діяльності [7].

Р.В. Каламаж розглядає професійну Я-концепцію як змістову сферу Я-концепції особистості, що відображає усвідомлення себе суб'єктом професійної діяльності, характеризується професійно-діяльнісним змістом Я-образів, забезпечує інтеріоризацію професійної діяльності та умов її здійснення в систему значень і особистісних смислів фахівця, інтегрує психічні компоненти особистості та професійно важливі якості, здійснює саморегуляцію поведінки і відношень у професійній сфері, забезпечує планування саморозвитку себе як професіонала та самореалізації у професії [6].

Розглядаючи особливості професійної Я-концепції, необхідно звернутися до положення, сформульованого Л. С. Виготським про єдність самосвідомості і діяльності. Виходячи з даного положення, саме діяльність обумовлює розвиток психіки. З ускладненням розвитку професійної діяльності суб'єкта відбувається вдосконалення взаємозв'язку з предметами і соціальним середовищем, обумовлене специфікою процесу, що сприяє розвитку професійної самосвідомості суб'єкта [1].

Оскільки професійна "Я-концепція" є частиною загальної "Я-концепції" особистості, виникає питання про їхнє співвідношення. Очевидно, що чим більший сенс для людини має професія, тим більшою мірою професійна "Я-концепція" визначає її загальну "Я-концепцію" (К. Абульханова-Славська, Т. Кудрявцев, В. Шегуров, З. Рябікіна, О. Фонарьов). Отже, розглянемо варіанти співвідношення загальної та професійної "Я-концепції":

1. Професійна "Я-концепція" наближається до загальної "Я-концепції". Вона є відображенням різноманітних відносин особистості, що виходять за межі її професійної діяльності.

2. Загальна "Я-концепція" звужена до професійної "Я-концепції". Цей феномен описаний низкою авторів (Г. Абрамова, Г. Горянська, Є. Фромм). У цьому випадку професія сприймається як єдина сфера докладання сил, реалізації себе як особистості.

3. У професійній "Я-концепції" не представлено ставлення до професії в усьому його різноманітті. Загальна та професійна "Я-концепція" звужені до уявлень про себе, що відображають лише окремі сторони професії. У цьому випадку людина є "вужче" за свою професію [11, с.432].

У своїх дослідженнях В. М. Козієв виділяє чотири види професійної "Я-концепції":

- актуальне-Я, тобто те, яким себе бачить професіонал;
- ретроспективне-Я, тобто яким себе оцінює професіонал порівняно з початком роботи;
- ідеальне-Я, тобто яким професіонал хоче стати;
- рефлексивне-Я, тобто як, з точки зору професіонала, його сприймають інші.

На основі цієї типології з'являється можливість вивчення динаміки розвитку професійної самосвідомості та фіксації змін [5].

Для дослідження особливостей професійної "Я-концепції" вчені визначили її характеристики такі, як: чуттєво-предметний характер, модальність, опосередкованість, суб'єктивність, усвідомленість, контрольованість, узагальненість, тимчасова віднесеність, повнота, лабільність, адекватність (Ф. Василюк, В. Ганзен, А. Гостев, Б. Ломов, І. Натальїна, С. Рубінштейн, І. Якіманська).

Сучасний дослідник С. Джанерьян запропонував такі характеристики професійної "Я-концепції", як повнота, форма опису, несуперечність, суб'єктивність, прийняття себе.

1. Повнота професійної "Я-концепції" зумовлюється наявністю або відсутністю її компонентів. Дослідники визнають цінність повної структури професійної самосвідомості та вважають, що різноманіття (однобічність) форм відносин особистості, наявність (відсутність) структурних компонентів професійної "Я-концепції" (впливів, інтенцій, констатації, почуттів) характеризує повну (неповну) професійну "Я-концепцію".

2. Провідна форма відносин (перевага того або іншого компонента у структурі "Я-концепції") – є характеристикою, на яку вказують багато авторів. Вони зазначають, що перевага у структурі як повної, так і неповної професійної "Я-концепції" певного компонента (впливів, інтенцій, констатації, почуттів) свідчить про те, що відповідна форма відносин є для людини провідною.

3. Погодженість різних психічних структур низкою дослідників розглядається як необхідна умова їх нормального функціонування і найважливіша їхня характеристика (Н. Антонова, О.

Белінська, Р. Берне, М. Гінзбург, Т. Карцева, Є. Клімов, І. Кон, Л. Мітіна, З. Рябікіна, В. Столін, В. Отрут).

4. Широта професійної “Я-концепції”. Як відомо, О. Лазурський серед параметрів відносин виділяв їхню широту або обсяг, під чим розумів кількість об’єктів, що захоплюють інтерес людини, або сторін об’єкта, на яке поширюється її ставлення.

5. Суб’єктність розглядається як цілісна характеристика активності людини, що розкривається в сукупності її діяльності та продуктивність цієї діяльності (Б. Ананьєв); у сукупності відносин, реалізованих нею у діяльності (О. Леонтьєв); в організації своєї поведінки, перетворенні її в усвідомлений і довільний акт (Л. Виготський); у здатності погоджувати задум і реалізацію, ідеальну й реальну дію в процесі опосередкування (Л. Ельконін, Б. Ельконін). Отже, суб’єктність розглядається як стійка цілісна характеристика активності людини, що проявляється в її поведінці, психічних процесах і практичній діяльності та є важливою характеристикою професійної “Я-концепції” особистості [6, с.156-164].

Аналіз досліджень М.М. Богашова [4], О.О. Бодальова [3], М.І. Лукьянова [6] та ін., дозволяє виділити наступні принципи розвитку професійної самосвідомості і професійної Я-концепції майбутнього фахівця:

- принцип відповідності до умов діяльності висуває вимоги урахування всіх психофізіологічних особливостей, необхідних для визначення майбутньої професійної спрямованості особистості. Повинна бути поставлена мета формування особистості на основі наявного потенціалу, професійних завдань, закономірностей внутрішнього індивідуального розвитку, пошуку, виявлення та створення умов для розвитку особистісних якостей;

- принцип цілісності припускає формування професійної самосвідомості як нерозривного процесу розвитку особистості в єдності біологічного і психологічного, соціального і духовного, свідомості і самосвідомості, раціонального та ірраціонального. В науці визнано однаково важливими та значущими всі сторони особистості, але з урахуванням того, що в людині розвивається однаково не все, кожна людина є неповторною;

- принцип діяльнісного підходу визначає важливу роль досвіду буття, професійної діяльності у формуванні професійної самосвідомості. Тому процес професійного навчання особистості повинний супроводжуватися достатньо активною та оплачуваною діяльністю;

- принцип особистісно орієнтованого підходу до професійного становлення визначає обов’язковість уваги викладача до особистості студента, до його внутрішнього світу і відповідальності перед внутрішнім Я. Успішність формування професійної самосвідомості в процесі навчання характеризується адекватною Я- концепцією, самооцінкою, самовідношенням, гармонією внутрішнього світу людини та відчуттям власної гідності.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Як бачимо, розглянуті нами наукові підходи до розуміння професійної Я-концепції вирізняються багатогранністю. На основі їхнього аналізу та узагальнення ми розглядаємо професійну Я-концепцію майбутніх фахівців як складне особистісне утворення, що інтегрує в собі професіоналізм діяльності та сприяє розвитку та вдосконаленню професійно значущих якостей. Професійна Я-концепція виникає із загальної Я-концепції у процесі професійного самовизначення особистості, її входження до професійного середовища. Таким чином, чим більший сенс для людини має професія, тим більшою мірою професійна “Я-концепція” визначає її загальну “Я-концепцію”.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1980. – 334 с.
2. Банайтис Н.Г. Формирование профессионально важных качеств специалистов экономического профиля в системе среднего профессионального образования: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук: 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Н.Г. Банайтис. – М., 2009. – 19 с.
3. Бодалев А.А. Общая психодиагностика / А.А.Бодалев, В.В.Столин. – СПб. : Речь, 2003. – С. 346 - 403.
4. Богашов М.М. Специфика подготовки психологов к профессиональной деятельности в различных социально-производственных сферах / М.М. Богашов, М.И.Лукьянов // Психологическая наука и образование. – М. : Наука, 1998. No2. – С. 10-14.
5. Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала / А.А. Деркач. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : Изд-во НПО “Модек”, 2004 (ФГУП ИПФ Воронеж). – 75 с.

6. Каламаж Р. В. Я–концепція як складова професійної самосвідомості юристів / Р. В. Каламаж // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». – Острого, 2006. – Вип. 7, С. 156–164.
7. Католик Г.В. Психологія формування професійної Я-концепції практичного психолога / Г.В. Католик. — Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013 , с. 97
8. Кон И.С. В поисках себя / И.С. Кон.—М.:Педагогика,1984.—336с.
9. Лефтеров В.О. Проблема особистісного та професійного розвитку в психологічній науці / В.О. Лефтеров // Актуальні проблеми психології: [збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України]; за ред. С. Д. Максименка – К. : Логос, 2007. – Т. 7, вип. 14 : Екологічна психологія. – С. 163–168
10. Професійна мобільність майбутніх фахівців : навчально-методичний посібник. — Одеса : СМІЛ, 2004. , с. 39
11. Реан А. Психология и педагогика / А. Реан, Н. Бордовская, С. Розум. — С.-Пб. : Питер, 2004., с. 88
12. Рикель А.М. Профессиональная Я-концепция и профессиональная идентичность в структуре самосознания личности. Часть 1. Психологические исследования.—2011.—№2(16).—[Электронный-ресурс].—Режим доступу<http://psystudy.ru/index.php/component/content/article/47n216/457rikel16.html?directory=82>.

References transliterated

1. Abul'hanova-Slavskaja K.A. Dejatel'nost' i psihologija lichnosti/ K.A. Abul'hanova- Slavskaja. – М. : Nauka, 1980. – 334 s.
2. Banaïtis N.G. Formirovanie professional'no vazhnyh kachestv specialistov jekonomicheskogo profilja v sisteme srednego professional'nogo obrazovanija: avtoref. diss. na soiskanie nauch. stepeni kand. ped. nauk: 13.00.08 «Teorija i metodika professional'nogo obrazovanija» / N.G. Banaïtis. – М., 2009. – 19 s.
3. Bodalev A.A. Obsbhaja psihodiagnostika /A.A.Bodalev, V.V.Stolin. – SPb. : Rech', 2003. – S. 346 - 403.
4. Bogashov M.M. Specifika podgotovki psihologov k professional' noï dejatel'nosti v razlichnyh social'no proizvodstvennyh sferah /M.M. Bogashov, M.I.Luk'janov//Psihofiziologicheskaja nauka i obrazovanie. – М. : Nauka, 1998. No2. – S. 10-14.
5. Derkach A. A. Akmeologicheskie osnovy razvitija professionala / A.A. Derkach. – М. : Izd-vo Mosk. psihol.-soc. in-ta ; Voronezh : Izd-vo NPO “Modek”, 2004 (FGUP IPF Voronezh). – 75 s.
6. Kalamazh R. V. Ja–konceptija jak skladova profesijnoï samosvidomosti juristiv / R. V. Kalamazh // Naukovi zapiski. Serija «Pshihologija i pedagogika». – Ostrog, 2006. – Vip. 7, S. 156–164.
7. Katolik G.V. Psihologija formuvannja profesiïnoï Ja-koncepcii praktichnogo psihologa / G.V. Katolik. — L'viv : LNU imeni Ivana Franka, 2013 , s. 97
8. Kon I.S. V poiskah sebja / I.S. Kon.—М.:Pedagogika,1984.—336s.
9. Lefterov V.O. Problema osobistisnogo ta profesijnogo rozvitku v psihologichnij nauci / V.O. Lefterov // Aktual'ni problemi psihologii: [zbirnik naukovih prac' Institutu psihologii im. G. S. Kostjuka APN Ukraïni]; za red. S. D. Maksimenka – K. : Logos, 2007. – Т. 7, vip. 14 : Ekologichna psihologija. – С. 163–168
10. Profesiïna mobil'nist' maïbutnih fahivciv : navchal'no-metodichnij posibnik. — Odesa : SMIL, 2004. , s. 39
11. Rean A. Psihologija i pedagogika / A. Rean, N. Bordovskaja, S. Rozum. — С.-Pb. : Piter, 2004., s. 88
12. Rikel' A.M. Professional'naja Ja-koncepcija i professional'naja identichnost' v strukture samosoznanija lichnosti. Chast' 1. Psihologicheskie issledovanija.—2011.—№2(16).—[Elektronnij-resurs].—Rezhim dostupu<http://psystudy.ru/index.php/component/content/article/47n216/457rikel16.html?directory=82>.